

У. А. БОБРЫК

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
тэхнічны ўніверсітэт імя П. В. Сухого”)

А. М. ЧАРНЫШОВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

МОЎНАЕ ВЫРАЖЭННЕ МІМІЧНЫХ АКТАЎ У БЕЛАРУСКІМ МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

У артыкуле разглядаюцца вербалізаваныя ў беларускім мастацкім дыскурсе невербальныя кампаненты камунікацыі, якія дэманструюць мімічныя выразы твару. Вызначаецца, што ў адпаведнасці са сваім камунікатыўным намерам аўтар адбірае для перадачы інфармацыі моўныя адзінкі, якія валодаюць неабходным значэннем: прадметна-лагічным, канататыўным, ацэначным, у выніку чаго дадзеныя адзінкі набываюць пэўны прагматычны патэнцыял, магчымасць зрабіць некаторы камунікатыўны эффект на адрасата. Асаблівая ўвага надаецца вызначэнню той часткі твару, якая больш выразна нясе семантычную нагрузку мімічнага выразу.

Мова рухаў цела, жэсты, міміка і інтанацыя спрадвеку прыцягвалі ўвагу людзей як адзін з дзейных спосабаў уздзеяння на суразмоўцу. Цікавай для навукоўцаў гэтая вобласць ведаў пра чалавека стала ў канцы ХХ стагоддзя, тады і з’явіўся новы раздзел мовазнаўства – паралінгвістыка.

Вядома, што зносіны людзей ажыццяўляюцца па двух каналах: вербальным і невербальным. Увага моваведаў да мастацкага твора выклікана перш за ўсё тым, што тэкст адлюстроўвае і вербальныя, і невербальныя кампаненты камунікацыі.

Маўленчыя зносіны, якія працякаюць у натуральных абставінах, маюць шэраг фізіялагічных і псіхафізіялагічных характарыстык, гэта значыць, уключаюць як паралінгвістычныя з’явы, так і псіхафізіялагічныя сімптомы эмацыянальнага стану. Вывучэнне працэсаў вербальнай перадачы інфармацыі абапіраецца як на лінгвістычныя, так і на нелінгвістычныя, і экстра-лінгвістычныя фактары. У мастацкай літаратуры ўсе пералічаныя з’явы фіксуюцца рознаструктурнымі намінацыямі.

Уключэнне невербальных сродкаў у літаратурны твор – з’ява складаная, бо аўтар спачатку назірае іх у непасрэдных рэальных зносінах, пераасэнсоўвае, ужывае ў творы, чытач праходзіць падобны шлях, але ў зваротным кірунку: ён успрымае невербальныя сродкі ў тэксце, аналізуе і можа выкарыстоўваць іх у вусных зносінах. “У выніку гэтага ў мастацкім тэксце як бы адбываецца пастаянная апеляцыя да паралінгвістычнай кампетэнцыі чытача праз невербальныя кампаненты, якія апісваюць эмоцыі і перажыванні персанажаў” [1].

Варыятыўнасць вербальнай рэпрэзентацыі невербальных элементаў у мастацкім дыскурсе з’яўляецца лагічным следствам неабмежаванасці праяў чалавечых эмоцый з іх шматлікімі функцыямі. Знакавая і эмацыйная прырода невербальных сродкаў з’яўляецца фактарам, які вызначае іх функцыянальныя асаблівасці ў камунікацыі, а менавіта функцыянальную суаднесенасць невербальных сродкаў з уласна моўнымі сродкамі камунікацыі.

Аналізуючы кантэкст апісанняў невербальных сродкаў у мастацкіх тэкстах, вылучаюць тры асноўныя групы парамоўных сродкаў: кінесічныя (жэсты, міміка, рухі цела, пастава), акулесічныя (камунікацыя вачыма) і праксемічныя (дыстанцыя падчас зносін) сродкі. У дадзеным артыкуле разглядаюцца мімічныя спосабы абазначэння эмоцый чалавека і яго эмацыянальных перажыванняў.

“Са слоў чалавека можна толькі зрабіць вывад, якім ён мае намер здавацца, але які ён на самой справе, прыходзіцца здагадвацца па яго міміцы...” – пісаў Ф. Шылер [Цыт. па: 2, с. 230].

І сапраўды, большую частку інфармацыі, якую даносіць да нас чалавек, мы можам “счытаць” непасрэдна з яго твару. Усе яго часткі (бровы, вочы, вушы, губы) спрыяюць таму, каб дакладна ведаць, што адбываецца ў момант зносін з нашым суб’яднакам. Міміка (грэч. *mimikos* “акцёрскі, прытворны”) – выразныя рухі мышцаў твару як адна з форм праяўлення пачуццяў [3, с. 115].

Вучоныя сцвярджаюць, што камунікацыя праз міміку з’яўляецца міжвідавай, гэта значыць аднолькава інтэрпрэтуецца ўсімі жыхарамі зямнога шара. Міміка, як і жэсты, дазваляе нам лепш зразумець апанента, разабрацца ў тым, што ён адчувае. Так, напрыклад, паднятыя бровы, шырока раскрытыя вочы, прыадкрыты рот гавораць аб здзіўленні.

Даследчыкі адзначаюць, што “ў чалавечым твары асноўную ўвагу прыцягваюць вочы, затым ідуць губы і нос... Выраз твару – галоўны паказчык пачуццяў. Лягчэй за ўсё распазнаць станоўчыя эмоцыі – шчасце, каханне, прыемнае здзіўленне; цяжэй успрымаюцца адмоўныя – смутак, гнеў і агіда” [4, с. 28–32].

Міміка часцей за ўсё іншыя невербальныя кампаненты зносін з’яўляецца ілюстратарам эмацыянальнага і псіхалагічнага стану чалавека (маніфэстантам унутранага стану асобы). Згодна з гэтым, асноўная функцыя, якую выконваюць мімічныя выразы, – эматыўная. Адзін з самых аўтарытэтных псіхолагаў, які працуе ў сферы псіхалогіі эмоцый, П. Экман сцвярджае, што праз свой твар чалавек перадае сігналы трох тыпаў: статычныя (адлюстроўваюць перманентныя характарыстыкі твару), павольныя (паказваюць на змены твару, якія адбываюцца бесперапынна з цягам часу) і хуткія (выяўляюць рухі мышц твару, што прыводзяць да кароткачасовых змен знешняга выгляду асобы) [5, с. 26].

Мімічныя кампаненты ў мастацкім тэксце з’яўляюцца ілюстратарамі рухаў мышц твару людзей у працэсе зносін. У артыкуле намі разглядаюцца мімічныя рухі, якія ўтвараюцца пры дапамозе зморшчын на лбе, вуснах, шчоках, бровах, а таксама выразу твару ў цэлым. Да мімічных кампанентаў мы таксама аднеслі ўсмешку як адзін з самых экспрэсіўных мімічных выказаў. Самымі актыўнымі ў праяўленні эмоцый на твары чалавека з’яўляюцца такія яго часткі, як губы (вусны, рот) і бровы.

Кожны пісьменнік падчас стварэння мастацкіх вобразаў у творы павінен памятаць пра адлюстраванне мімічных праяў і на тварах сваіх персанажаў. Часцей гэта робіцца для таго, каб надаць жывасць і праўдападобнасць героям. У. Караткевіч дакладна намалюваў адчуванні кожнага з персанажаў твораў і занатаваў многія пачуцці ў іх абліччах. Як вядома, асобую ролю пры камунікацыі адводзяць менавіта міміцы, бо на твары суб’ядніка лягчэй за ўсё знайсці адказ на ўсе пытанні яго душэўнага стану. Пісьменнік апісвае мімічныя паводзіны герояў, звязаныя з усімі часткамі твару, якія выражаюць радасць, адабрэнне, здзіўленне, развагу, роздум, спачуванне, насцярогу, стомленасць, спалох, хваляванне, пагрозу, трывогу, нервовасць, насмешку, іронію, здзек, крыўду, сум, маркоту, няшчырасць, незадаволенасць, пачуццё віны, нязгоду, злосць, абурэнне, гнеў: *Затое Лотр атрымаў магчымасць пераглянуцца з Магдалінай. Вочы іхнія сустрэліся. Кардынал ухвальна апусціў веі, нібы падбадзёрыў. На вуснах Магдаліны быў дзіўны іранічны выраз. Як бы малення і, зусім трохі, нейкай пагрозы* [6, с. 162]; *Алесь заўважыў, як адно з крылатых броваў Вежы прыўзнялося ў непрыкметным здзіўленні* [7, с. 303]; *“Выйдзі!” - кінуў кардынал жанчыне. Тая надзьмула вусны. “Табе кажу!”* [6, с. 142].

У творах В. Быкава на першы план выступае міміка, што ажыццяўляецца пры дапамозе **броваў**. Часцей такім чынам апісваюцца негатыўныя эмоцыі: злосць, гнеў, распач, пакуты, незадаволенасць: *Сахно цярпліва выслухоўвае дзяўчыну, стоячы да яе бокам, і бровы яго ўсё ніжэй асаджваюцца на сцюдзёныя вочы. – Я выконваю загад* [9, с. 321]; *– Піць!.. Піць!! – выдыхае Лук’янаў і грабе зямлю пальцамі. Люся ў тугі вузельчык збірае на лбе бровы, і я разумею, як ёй пакутна ад сваёй бездапаможнасці* [10, с. 219]; *Сяржант з ложка пахвальвае: – О, правільна, Гансік. Пакажы клас. Адразу відаць: спец! Каця хмурыць бровы, назіраючы за ўпэўненымі рухамі немцавых рук* [9, с. 205]; *Сапраўды, трэба адыходзіць – пагібель пакуль адтэрміноўваецца. Мо яшчэ ўсё і абыдзецца? Я падхопліваюся ў варонцы і гукаю байцу. Але ён, насупіўшы свае светлыя бровы, чамусьці не праяўляе ніякага спрыту* [9, с. 258] і інш.

I. Мележ у сваіх тэкстах вымалёўвае вялікі дыяпазон эмацыянальных станаў як негатыўных, так і пазітыўных з дапамогай разнастайных мімічных выяў: – *Схуднеў саўсім... – паказала яму боль свой старая. Губы яе, сухія, патрэсканыя, жалліва смыкнуліся, але яна стрымала плач* [11, с. 219]; *Ганна ведала, што яна робіць настаўніцаю ў Глінішчах. Раз выпадкам сутыкнуліся тварам у твар – у алешніцкай краме; Параска аж бровы падняла здзіўлена і ўзрадавана: пазнала Ганну з аднаго позірку* [11, с. 481]; – *Т-ты... ш-што это? – Яўхім, задыханы, цяжка соп. Рот злосна крывіўся, шчэрыўся. Зараз, здавалася, пена на губах забялее* [12, с. 427];

Больш выразнымі ў праяўленні пачуццяў на твары чалавека з’яўляюцца губы (рот). Асабліва распаўсюджанай атрымалася такая мімічная праява, як усмешка. Часта ў беларускім мастацкім дыскурсе паўтараюцца такія лексемы, як *усміхнуцца, усмешка*, але ж іх семантыка разнастайная ў залежнасці ад таго, як яны адлюстроўваюцца ў тэксце. Гэтыя лексемы могуць выступаць у творах са станоўчымі значэннямі і выражаць згоду, радасць, павагу, дабыню, удзячнасць, шкадаванне, задавальненне. Напрыклад, – *Вось на. Так і капай, Ты што – кадравай не служыў? – Не, – прызнаўся Фішар і першы раз шчыра ўсміхнуўся. – Не давалося* [10, с. 27]; *А Папоў зарадзіў і давай паліць. Адзін, а ладна так, браце, паліў – беглі і радаваліся. – Снарад туды страляй, снарад сюды страляй* [10, с. 128]; *Яўхім дабрадушна ўсміхнуўся. – Не бойся, не адаб’ю. Такого цвету – на ўсяму свету!* [12, с. 30]; *Едзе, глядзіць на людзей ззяючымі вачыма, велікаваты рот усміхаецца. Рада, даўно ж не бачыла нікога* [13, с. 198]; *Серакоўскі ўсміхнуўся ў вусы, відавочна, згаджаўся з Алесем* [8, с. 144]; *Франс, чорнавалосы, матава-бледны, прыгожы хлопчык, працягваў Алесю руку з пачуццём уласнай годнасці. Тонкі рот ветліва і трошкі завучана ўсміхаўся* [7, с. 100] і інш. А таксама адлюстроўваць негатыўныя пачуцці і эмоцыі, тады яны выражаюць незадаволенасць, іронію, здзек, нязгоду, хітрасць, сум, няшчырасць: *На твары Кандрата блукала хітраватая ўсмешка, быццам ён успамінаў нешта вясёлае* [7, с. 35].

У аналізаваных кантэкстах сустракаецца сінонім разглядаемай мімічнай рэакцыі ў значэнні ‘не зусім шчырая ўсмешка’ – *ухмылка*, у творах прадстаўленая як назоўнікам з канкрэтызатарам, які апісвае яе характар, так і дзеясловам *ухмыляцца* часцей без канкрэтызатараў: – *Шчарбенка Кацярына Іванаўна. Вядомае прозвішча, – са з’едлівай ухмылкай наведамляе ён* [9, с. 331]; *Яна глянула на лёкая з іранічнай ухмылкай, бо той непаразумела глядзеў на Віялету, відавочна не ведаючы, што яму цяпер рабіць* [7, с. 88]; – *Дзядзько! Таўхану – дак у балото палеціце! – Аге? – Зайчык ухмыльнуўся...* [11, с. 260].

Асобна можна вылучыць намінацыі, якія характарызуюць міміку твару ў цэлым. Сярод іх агульныя для ўсіх аўтараў вербалізаваныя кінемы з пяратаўнай адзнакай *нахмурыцца* і яе варыянт *насуніцца*, якія абазначаюць “выражэнне незадаволенасці, няўхвальных да чаго-небудзь адносін” [14, с. 8–9]. Сустракаем у мастацкім дыскурсе такія прыклады: – *Не такія нішчылі. Аж трэскі ляцелі. І не палохаліся. Брытвін насуніўся. – Хто гэта – нішчылі?* [15, с. 359]; – *Васіль, – сказала раптам Ганна дзіўна, нясмела і вінавата: – Ты, мусіць, сердзішся... што я пасмяялася... Пра вочы і пра валасы – розныя... Васіль нахмурыўся, прамаўчаў.* [12, с. 28].

Акрамя таго, ужываюцца і іншыя дзеяслоўныя адзінкі: *моршчыцца (паморшчыцца), скрывіцца*. Першая лексема ў “Слоўніку рускіх жэстаў і мімікі” мае значэнне “неадабрэнне, незадаволенасць, прыкрасць, крыўда” [14, с. 50] і прадстаўлена ў кантэксце наступнымі прыкладамі: *Дубадзел... узяў за пляшку, паглядзеў на фабрычную наклейку, паморшчыўся: – Ты што мне, бацько, етую гарадскую? [12, с. 494]; – Што? Забілі? – Забіты. Дзве кулі. Адна ў грудзі, другая ў жывот. – Да, дрэнь справа, – паморшчыўся Антон* [15, с. 164].

Дзеяслоў *скрывіцца* абазначае “незадаволенасць, неадабрэнне, нежаданне што-небудзь рабіць” [14, с. 35]. У творах знаходзім апісанні данай мімічнай выявы: – *Скажуць, як п’юць ды ядуць, дык нас не завуць, а як с... і д... дык нас ішчуць. – Не лайся, Іван, – скрывіўся гаспадар, – баба за сталом* [13, с. 149]; – *Не мамент цяпер, – вінавата і як бы павучаючы, запярэчыў Глушак. – Сіла ў іх цяпер!.. Хрол зноў скрывіўся: – Склізі!..* [11, с. 119].

Такім чынам, мімічная камунікацыя вельмі выразна прадстаўлена ў беларускім мастацкім дыскурсе. Моўнае выражэнне мімічных актаў са значэннем эмацыянальнага стану герояў твораў, як і любая іншая моўная адзінка мастацкага тэксту, валодае прагматычным патэнцыялам, гэта значыць матэрыялізаваным намерам адрасанта(аўтара) аказаць пэўнае ўздзеянне на адрасата(чытача) і перадаць яму столькі дадатковай інфармацыі, колькі той у стане атрымаць з дадзенай моўнай адзінкі, абапіраючыся на свае базавыя веды. Аўтары імкнуцца як мага дакладней адлюстраваць усю гаму пачуццяў герояў на іх тварах і тым самым ажывіць працэс камунікацыі ў сваіх творах, зрабіць яго рэальным. Таму мы можам сказаць, што міміка, як і іншыя невербальныя сродкі зносін, дапаўняе мову персанажаў, дапамагае чытачу больш поўна пазнаёміцца з унутраным светам герояў і робіць дзеянне ў ім больш дынамічным і цікавым.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Абдуазизова, Д. А. Сравнительно-типологический анализ паралингвистических средств : (на материале английской, узбекской и русской вербальной и невербальной коммуникации) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Д. А. Абдуазизова. – Ташкент : Ташкент. гос. ун-т им. Мирзо Улугбека, 1997. – 21 с.
- 2 Степанов, С. Язык внешности / С. Степанов. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
- 3 Станкевіч, А. А. Рыторыка ў тэрмінах, паняццях і парадах: Дапаможнік для філалагічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў / А. А. Станкевіч. – Гомель : УА “ГДУ ім. Ф.Скарыны”, 2003. – 150 с.
- 4 Тумина, Л. Е. Язык чувств: мимика как средство выразительности / Л. Е. Тумина // Дидакт. Учитель. Журнал по проблемам образования и культуры. – 2001, – № 6 (ноябрь-декабрь). – С. 28–40.
- 5 Экман, П. Узнай лжеца по выражению лица / П. Экман, У. Фризен // Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2010. – 272 с. : ил. – (Серия «Сам себе психолог»).
- 6 Караткевіч, Ул. Выбраныя творы. У 2-х т. Т. 2. Хрыстос прыямліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды): Раман / Ул.Караткевіч. – Мн. : Маст. літ., 1980. – 400 с.
- 7 Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім: Раман. кн. першая / У. Караткевіч. – Мн. : Юнацтва, 1981. – 381с.
- 8 Караткевіч, У. Збор твораў. У 8 т. Т. 5. Каласы пад сярпом тваім: Раман, кн. 2 / У. Караткевіч. – Мн. : Маст. літ., 1989. – 527с.
- 9 Быкаў, В. Збор твораў у 4 тамах. – Т. 4. Аповесці і апавяданні / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 479 с.
- 10 Быкаў, В. Збор твораў. У 4-х т. Т. I. Аповесці / [Аўт. прадм. Д. Бугаёў] // В. Быкаў – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – 432 с.
- 11 Мележ, І. Подых навалініцы / І. Мележ. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1973. – 512 с.
- 12 Мележ, І. Людзі на балоце / І. Мележ. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. – 402 с.
- 13 Караткевіч, У. З вякоў мінулых: Апавяданні; Аповесці / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – 440 с.
14. Акишина, А. А. Жесты и мимика в русской речи : лингвостановедческий словарь / А. А. Акишина, Х. Кано, Т. А. Акишина. – М. : Русский язык, 1991. – 144 с.
- 15 Быкаў, В. Збор твораў у 4 тамах. – Т. 3 / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 356 с.

The article examines the nonverbal components of communication verbalized in the Belarusian artistic discourse, demonstrating facial expressions. It is determined that, in accordance with his communicative intention, the author selects language units for transmitting information that have the necessary meaning: subject-logical, connotative, evaluative, as a result of which these units acquire a certain pragmatic potential, the ability to produce some communicative effect on the addressee. Special attention is paid to the definition of the part of the face that more clearly carries the semantic load of facial expression.